

JĘDRZEJ STANISŁAWEK

O DIALEKTYCE

Do naszych czasów pojawiło się wiele systemów filozoficznych. Wy różnić można wśród nich ujęcia materialistyczne, w tym, między innymi, filozofię marksistowską. Zastanówmy się, czym różnią się między sobą stanowiska materialistyczne i czym wyróżnia się wśród nich myśl marksistowska. Aby odpowiedzieć na te pytania rozpatrzmy najpierw wyjściową tezę materializmu, przekonanie, iż jedynie materia istnieje samoistnie, zaś wszystko inne (wytwory materii) istnieje tylko w oparciu o swe materialne podłoże.

To, co rzeczywiste, nie jest jedynie biernym istnieniem: każdy element świata posiada zmieniające się własności i w konsekwencji materialistyczna teoria istnienia¹ wymaga uzupełnienia jej o teorię funkcjonowania świata². Systemy materialistyczne różnią się między sobą mniej lub dalej idącą konsekwencją — a to zarówno zakresem zjawisk objaśnianych materialistycznie — jak i poglądem na sposób funkcjonowania świata. Spośród różnych, dawnych i nowych poglądów materialistycznych, materializm marksistowski wyróżnia się tym, że jego częścią składową jest dialektyka: dialektyczne rozumienie losów świata³.

Od ponad stu lat koncepcja dialektyki należy do podstawowych zagadnień filozoficznych i jako taka cieszy się powszechnym zainteresowa-

¹ Doktryna materialistyczna nie ogranicza się do przytoczonych przez nas stwierdzeń; zawiera ona m. in. także teorię własności materii oraz teorię stosunku materii do jej wytworów.

² Dotychczasowy materializm zazwyczaj był teorią niekonsekwentną. Niekonsekwencje (w tym niekiedy nawet idealistyczne traktowanie materii oraz odniesienia do materii jej wytworów) polegały m. in. także na tym, że nie można było w ramach tej teorii wyjaśnić funkcjonowania świata — i dlatego łączono je z istnieniem sił względem świata zewnętrznych. Materialistyczna dialektyka pozwala, jak zobaczymy później, uniknąć tej niekonsekwencji.

³ Pośród opozycyjnych względem materializmu systemów idealistycznych można wskazać ujęcia traktujące świat dialektycznie. (Ten rodzaj dialektycznego rozumienia rzeczywistości nazywamy dialektyką idealistyczną). Spośród więc ogółu systemów filozoficznych jedynie myśl marksistowska łączy materializm z dialektyką. Z tego też powodu nazywana jest powszechnie materializmem dialektycznym.

niem. Nie jest przy tym wolna od polemik i kontrowersji teoretycznych. W omówieniu, które przedstawiamy, nie wnikamy w sprawy sporne. Skupimy się na przedstawieniu podstawowych tez dialektycznego obrazu świata. Wykład podstaw dialektyki uzupełniamy o związłą prezentację ujęć niedialektycznych oraz o szkic historyczny, pokazujący drogę filozofii ku dialektyce materialistycznej. Przedstawiamy także metodę dialektyczną.

I. DIALEKTYCZNY OBRAZ ŚWIATA

Świat składa się z materii oraz z jej wytworów. Ani jednak materia, ani jej wytwory nie istnieją nigdy w. swej czysto materialnej — lub czysto idealnej albo psychicznej — postaci i zawsze obdarzone są określonymi własnościami. Własności nadają materii i jej wytworom konkretną formę; nie zawsze przecież taką samą. Dialektyka opisując zachowanie się świata orzeka o związkach pomiędzy własnościami przedmiotów: o związkach diachronicznych (niewspółczesowych) oraz o związkach synchronicznych (współczesowych). Stanowi w ten sposób teorię ogółu własności przysługujących elementom świata⁴.

Pierwszą podstawową własnością charakteryzującą funkcjonowanie świata jest jego zmienność. W ujęciu dialektycznym zmienność ta — zmienność dialektyczna — jest uporządkowana i przyjmuje postać dialektycznego rozwoju. Drugą podstawową cechą dialektyczną świata jest jego dialektyczna jedność (jedność genetyczno-logiczna): diachroniczna i synchroniczna wzajemna współzależność — a co za tym idzie wzajemna współmienność — poszczególnych własności przysługujących obiektom i układom.

Dialektyczne własności świata opisuje się zazwyczaj w postaci formuł nazywanych prawami (zasadami) dialektyki. Poszczególne prawa noszą tradycyjne już nazwy, odnoszące się do treści twierdzeń⁵. Każde prawo pełni określoną funkcję teoretyczną: prawo pierwsze (powszechnej zmienności) ustala zakres zmienności; prawo drugie (jedności i walki przeciwieństw) ukazuje przyczynę powszechnej zmienności; prawo trzecie (przechodzenia zmian ilościowych w jakościowe) opisuje sposób zachodzenia zmian; prawo czwarte (negacji dialektycznej) określa podobieństwo

⁴ Teoria ta uchwytuje najogólniejsze cechy własności. Owe meta-własności nazywamy dialektycznymi własnościami świata.

⁵ Pozostajemy przy określeniach tradycyjnych. Wypowiadając pełną treść poszczególnych praw zapisujemy jednak każde z nich w postaci kilku odrębnych stwierdzeń. Do zestawu tradycyjnych treści wprowadzamy prawo piąte, określane przez nas jako *zasada rozwoju dialektycznego*.

między kolejnymi stanami przedmiotu; prawo piąte (rozwoju dialektycznego) wskazuje kierunek rozwoju; prawo szóste (wszechzwiązku zjawisk) charakteryzuje dialektyczną jedność świata.

1. PRAWO POWSZECHNEJ ZMIENNOŚCI

Podstawową właściwością świata jest jego zmienność. Określmy jej charakter. Zmienność przyjmować może postać zmian nieuporządkowanych oraz zmian uporządkowanych, w szczególności zmian cyklicznych oraz zmian postępujących. W rozumieniu dialektyki, o charakterze świata stanowią zmiany postępujące: zmiany, w następstwie których przedmioty przyjmują coraz to nowe kształty⁶. Zmiany te mają charakter dialektyczny — są mianowicie zgodne z prawami dialektyki. Ciągi takich zmian noszą nazwę rozwoju.

Określiśmy do tej pory charakter zmienności. Ustalmy obecnie jej zakres. Prawo powszechnej zmienności pozwala w tym względzie stwierdzić, że:

1. Cokolwiek istnieje (każdy przedmiot: obiekt lub układ) zmienia się⁷; co więcej:
2. Cokolwiek istnieje, rozwija się; tak więc:
3. Każdy przedmiot ma swój początek (kiedyś zaczyna istnieć);
4. Każdy przedmiot różnicuje się i rozwija jakościowo;
5. Każdy przedmiot ma swój kres (kiedyś przestaje istnieć)⁸.

2. PRAWO JEDNOŚCI I WALKI PRZECIWIĘSTW

Zbadajmy przyczynę powszechnej zmienności. Wielokrotnie poszukiwano jej w czynnikach względem świata lub materii zewnętrznych. Dia-

⁶ Określenie *kształtu przedmiotu* — podobnie jak kilka innych, którymi się posługujemy — jest terminem metaforycznym. Opisy dialektyki pełne są takich barwnych określeń. W miarę możliwości likwidujemy dialektyczną metaforykę, pozostawiając ją jednak tam, gdzie jest łatwa do usunięcia, oraz tam, gdzie jej usunięcie wymagałoby istotnego poszerzenia wykładu.

⁷ Kwestia stosowalności zasad dialektyki do materii jako takiej lub do świata jako całości jest sprawą skomplikowaną. W naszym omówieniu ograniczamy zakres ważności praw dialektyki do elementów świata lub do poszczególnych jego obszarów. Niektórzy proponują dalej idące ograniczenia, mianowicie uznanie materii nieożywionej, a nawet całej przyrody za niedialektyczne. Według tego rodzaju skrajnych stanowisk dialektyka odnosiłaby się jedynie do sfery duchowych wytworów człowieka, ewentualnie do dziedziny historii. Na pewno dialektyka obowiązuje wszelkie złożone formy istnienia; problemem do dyskusji pozostaje sprawa stosowania się do niej form prostych.

⁸ Formuła 5. występuje najczęściej pod nazwą prawa negacji negacji (zaprzeczenia zaprzeczenia): przekonania, iż każda kolejna forma przedmiotu istnieje jedynie skończony okres czasu.

lektyka materialistyczna odrzuca takie rozwiązanie. W jej ujęciu świat rozwija się dzięki sobie — dzięki wewnętrznym sprzecznościom, obecnym w każdym przedmiocie i w każdym oddziaływaniu. Wszystko, co istnieje, egzystuje dzięki złączeniu przeciwstawnych tendencji (przeciwstawnie działających sił), dzięki któremu jest w stanie skutecznie przeciwstawić się naciskom środowiska. Tendencje te nazywamy przeciwieństwami (sprzecznościami) dialektycznymi. Wszelkie oddziaływanie ma przy tym sprzeczny charakter: wywołując pewien skutek uruchamia jednocześnie czynniki skutkowi temu przeciwdziałające⁹. Sprzeczności dialektyczne przeciwdziałają sobie (*walczą ze sobą, ścierają się*), jednak — pod groźbą likwidacji przedmiotu nie można ich rozłączyć — np. usuwając jedną z nich¹⁰. Są one jednością przeciwieństw.

Literatura przedmiotu, na której się opieramy¹¹, jako przykład klasyczny omawianej sytuacji, podaje wzajemne odniesienie burżuazji i proletariatu, przeciwieństw cechujących burżuazyjny ład społeczny, których rozwój i wzajemne oddziaływanie dynamizuje sytuację społeczną i zagraża istnieniu kapitalizmu. Pomijając dalsze przykłady, wykorzystajmy poczynione objaśnienia i zapiszmy drugie prawo dialektyki — zasadę jedności i walki przeciwieństw. Przedstawiamy ją jako koniunkcję trzech twierdzeń, a mianowicie:

1. Cokolwiek istnieje, jest jednością przeciwieństw: przeciwstawnych tendencji i przeciwstawnych oddziaływań.
2. Przeciwieństwa dialektyczne przeciwstawnie oddziałują na siebie: rozwój jednego z nich stwarza korzystne warunki rozwoju drugiego — chociaż bezpośrednio rozwój ten utrudnia.
3. Przeciwdziałanie przeciwieństw powoduje zmiany przedmiotu: wywołuje jego rozwój, a w końcu prowadzi do jego zagłady.

⁹ Przykładu tego rodzaju sytuacji dostarcza opowiadanie Kafki *Schron* (F. Kafka: *Nowele i miniatury*. Warszawa 1961), w którym bohater, lis oszalały na punkcie swego bezpieczeństwa, rozbudowuje skomplikowany system tuneli: każde jednak nowe zabezpieczenie okazuje się w konsekwencji także nowego rodzaju zagrożeniem.

¹⁰ Rozróżnić należy dwa rodzaje sprzeczności: antagonistyczne — np. sprzeczność pomiędzy burżuazją a proletariatem w warunkach rozwiniętego społeczeństwa kapitalistycznego oraz nieantagonistyczne. Te ostatnie rozwiązać można bez likwidacji obiektu, który konstytuują. Ich przykładem może być odniesienie proletariatu do klasy chłopskiej w społeczeństwie socjalistycznym.

¹¹ Z klasycznej literatury filozoficznej poświęconej sprawie dialektyki wskazałobyśmy G. Hegla *Przedmowę do Fenomenologii ducha*, F. Engelsa: *Anty-Dühring* (cz. I, rozdz. XII i XIII) oraz J. Stalina: *O materializmie dialektycznym i historycznym*. Z literatury nowszej polecałobyśmy podręcznik J. Ładosza *Materializm dialektyczny*.

Twierdzenie pierwsze określiło zasięg występowania sprzeczności; twierdzenie drugie wskazało sposób ich oddziaływania; twierdzenie trzecie ukazało ich skutki. Zastanówmy się w tym miejscu jeszcze nad tym, dlaczego zmiany nigdy nie wygasają. Okoliczności podtrzymującej powszechną zmienność i nadającej walce przeciwieństw jej destrukcyjno-budujący charakter upatrujemy w nieliniowej naturze świata, w tym, że zmieniające się wielkości rzadko tylko zmieniają się wprost proporcjonalnie do siebie. W większości wypadków jest inaczej — np. dwukrotny wzrost jednego parametru prowadzi do np. cztero- lub ośmiokrotnego powiększenia innych parametrów¹². W układzie nieliniowym każda zmiana wywołuje zwielokrotniające się zaburzenie, które stopniowo dysharmonizuje układ, wymusza zmiany w jego postaci, a gdy wyczerpią się możliwości kompensacyjne zmian ilościowych i jakościowych — dezorganizuje go.

3.

PRAWO PRZECHODZENIA ZMIAN ILOŚCIOWYCH W JAKOŚCIOWE

Dwa pierwsze prawa dialektyki określiły zasięg i przyczynę zmienności. Prawo trzecie i czwarte charakteryzują ją. Niech historię przedmiotu tworzy ciąg $S_1; \dots; S_n$ kolejnych jego stanów. Stany te — a więc wszystkie kolejne kształty przedmiotu — uporządkowane są nie tylko chronologicznie: nie tylko następują po sobie, lecz także pozostają wobec siebie w określonych zależnościach treściowych.

Rozróżnijmy zmiany ilościowe: zmiany natężenia parametrów, oraz zmiany jakościowe: zmiany w zestawie parametrów charakteryzujących przedmiot. Porządek pozachronologiczny ciągu $S_1; \dots; S_n$ możemy teraz określić, jak następuje:

1. Historia każdego przedmiotu jest ciągiem jego stanów.
2. Poszczególne stany przedmiotu różnią się ilościowo lub jakościowo.
3. Zmiany ilościowe są częstsze i zachodzą ewolucyjnie.
4. Zmiany jakościowe nie są częste i zachodzą rewolucyjnie: szybko i skokowo.

¹² Fizykalnie nieliniowość ufundowana jest na fackie wielowymiarowości świata. Następstwa nieliniowego charakteru wielkości fizycznych ujawniają się bardzo wyraźnie przy np. rozpatrzeniu skutków zwielokrotnienia wymiarów ciała. Dwukrotnie większy np. wzrost prowadzi do czterokrotnego zwiększenia się m. in. przekroju mięśni — a więc i siły fizycznej oraz powierzchni płuc — tym samym i wydolności oddechowej; przy tym wszystkim waga ciała wzrasta jednak ośmiokrotnie. Osobnik wyższy nie jest więc automatycznie sprawniejszy. Organizm ludzki kompensuje skutki wysokiego wzrostu szczupłością budowy ciała, co jest jednak możliwe tylko do pewnego stopnia. Później dla utrzymania sprawności musi pojawić się nowy typ organizacji. (Wiemy już teraz, dlaczego tak trudno wyhodować drób wielkości bydlą: kogut postury bawołu załamałby się po prostu pod własnym ciężarem.)

5. Każda zmiana jakościowa poprzedzona jest okresem zmian ilościowych — narastające w tym okresie zmiany ilościowe powodują zmianę jakościową.

6. W następstwie zmiany jakościowej charakterystyka ilościowa przedmiotu (natężenia poszczególnych parametrów) ulega daleko idącym zmianom¹³.

Klasyczną ilustrację trzeciego prawa dialektyki — prawa przechodzenia zmian ilościowych w jakościowe — stanowi zachowanie się ciał (np. wody) poddanych zmianom temperatury: stopniowy wzrost, lub spadek, temperatury prowadzą do jakościowej zmiany postaci ciała — do zmiany jego stanu skupienia. Wielu dalszych ilustracji dostarcza historia. Weźmy za przykład pojawienie się sytuacji rewolucyjnej. Powolny do tej pory rozwój klas społecznych i stopniowe narastanie sprzeczności między nimi doprowadzają do gwałtownego wzrostu napięcia społecznego rozwiązującego się w rewolucji, która w stosunkowo krótkim okresie zasadniczo zmienia strukturę społeczeństwa. Wywołany napięciem społecznym skok jakościowy zapoczątkowuje teraz z kolei okres stabilnego rozwoju społecznego, hamowanego stopniowym narastaniem sprzeczności.

4. PRAWO NEGACJI DIALEKTYCZNEJ

Do tej pory opisaliśmy chronologiczne i treściowe uporządkowanie kolejnych stanów przedmiotu oraz związki genetyczne pomiędzy nimi. Obecnie rozpatrzmy związki treściowe. Chwilowo rozważać będziemy wyłącznie stany jakościowo różne. Weźmy pod uwagę np. aktualny stan przedmiotu, S_k , i porównajmy z nim: po pierwsze, stan poprzedzający go S_{k-1} , oraz po drugie, kolejny stan wcześniejszy, a więc S_{k-2} . Zakres podobieństwa pomiędzy S_k i stanami wobec niego wcześniejszymi określa zasada negacji dialektycznej. Zasada negacji dialektycznej orzeka, iż:

1. Przyszłość każdego przedmiotu jest częściową kontynuacją jego przeszłości.

2. Każdy stan przedmiotu jest częściową kontynuacją stanu bezpośrednio poprzedzającego.

3. Każdy stan przedmiotu jest także częściową kontynuacją co najmniej jednego stanu wcześniejszego od stanu bezpośrednio go poprzedzającego.

¹³ Jeśli o tezie 5. powiedzieć skrótowo *ilość przechodzi w jakość*, to o tezie 6. można powiedzieć odwrotnie: *jakość przechodzi w ilość*. Obydwu tych formuł nie należy rozumieć opacznie — jako idei odwrotnie proporcjonalnego związku pomiędzy ilością a jakością. Jako przykład typowy takiej błędnej interpretacji można wskazać spotykane niekiedy wyjaśnienie, iż wzrost ilości (np. objętości roztworu) prowadzi automatycznie do obniżenia się jakości (np. słodkości roztworu jego gęstości lub mocy).

Formuły powyższe pozostają w sprzeczności z oczekiwaniami zdroworozsądkowego rozumienia świata, które w teraźniejszości postrzega bądź głównie kontynuację, bądź odrzucenie przeszłości. Aby pokazać wyraźniej paradoksalne — z punktu widzenia potocznego widzenia świata — własności rozwoju, rozpatrzmy dokładniej sytuację opisaną prawem negacji dialektycznej. Niech $S_{k-2} = \{a, b\}$, gdzie a oraz b są pewnymi własnościami; wtedy $S_{k-1} = \{b, c\}$. S_{k-1} jest częściową kontynuacją S_{k-2} (zachowana została cecha b , odrzucona została cecha a). Kolejna zmian jakościowa przeprowadza S_{k-1} w $S_k = \{a, c\}$. S_k — w zgodzie z 2 — stanowi częściową kontynuację S_{k-1} oraz w zgodzie z 3 — częściową kontynuację S_{k-2} .

Stan S_k stanowi swojego rodzaju sumę stanów go poprzedzających. Nazwijmy tego rodzaju złączenie sumą dialektyczną. Jeśli przejście od S_{k-1} do S_k nazwiemy negacją dialektyczną, tezy możemy zapisać jako:

4. Każdy następny stan przedmiotu jest negacją dialektyczną stanu bezpośrednio go poprzedzającego.

5. Każdy następny stan przedmiotu jest sumą dialektyczną stanów bezpośrednio go poprzedzających.

Sumowanie dialektyczne, zwróćmy uwagę, ma odmienne właściwości od mnogościowego czy arytmetycznego dodawania lub mnożenia. Popatrzmy bowiem na cechę b występującą w S_{k-2} oraz w S_{k-1} : chociaż należy ona do obydwu tych stanów, to nie pojawia się w S_k , w ich dialektycznym złączeniu. Aktualność — tutaj stan S_k — zawiera elementy dawne, ale odrzuca czynnik, który do niej doprowadził¹⁴. Czynnik taki nosi nazwę za pośredniczenia¹⁵.

5. PRAWO ROZWOJU DIALEKTYCZNEGO

Wskazaliśmy już najistotniejsze elementy rozwoju dialektycznego: ambiwalentnie oddziaływujące sprzeczności, skoki jakościowe poprzedzone okresami wzrostu ewolucyjnego, dialektyczną kontynuację odrzucającą

¹⁴ W teorii zbiorów tego rodzaju działanie nosi nazwę różnicy symetrycznej. Z kolei ciąg liczbowy, którego kolejne wyrazy są sumą dwu wyrazów je poprzedzających nosi nazwę ciągu Fibonacciego.

¹⁵ Udanego przykładu za pośredniczenia dostarcza hipoteza powstania ptaków. Gromada ta pochodzi od gadów — i wywodzi się od zwierząt naziemnych. Jak jednak pojawiła się umiejętność latania? — Pośrednio, jako nowe zastosowanie funkcji wypracowanej dla innego celu, mianowicie zdolności łapania owadów. Pióra — a później całe kończyny pokryte piórami — pełniły początkowo rolę siatki na owady i dopiero w późniejszym okresie zostały wykorzystane do latania, Ich pierwotna funkcja — organu chwytania (owo *za pośredniczenie*) — zanika całkowicie u ptaków.

elementy zapośredniczające. Ustalmy teraz kierunek i następstwa rozwoju. Określa je zasada rozwoju dialektycznego:

1. Rozwój dialektyczny zmierza ku rozwiązywaniu sprzeczności.
2. Rozwiązywanie sprzeczności polega na jednoczeniu — w coraz bardziej pełny i złożony sposób — przeciwstawnych elementów.
3. Warunkiem zjednoczenia przeciwieństwa jest ich wcześniejsze rozłączenie.
4. W następstwie każdego kolejnego zjednoczenia lub rozłączenia przeciwieństw przedmiot różnicuje się i komplikuje.

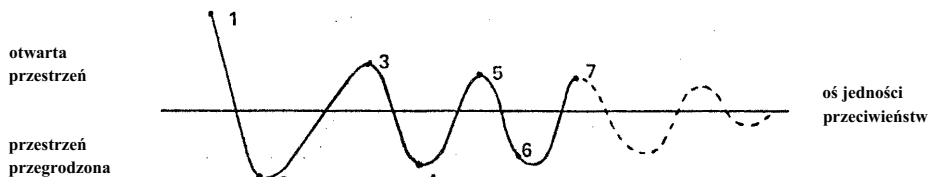
Rozwiązywanie sprzeczności odbywa się poprzez dialektyczną oscylację pomiędzy przeciwstawnymi elementami. Weźmy na przykład pojawienie się mieszkań¹⁶. Żyjące przed tysiącami lat na drzewach istoty małpokszałtne porzuciły swe naturalne schronienie i zeszły na ziemię. Zastały tu zupełnie nową sytuację. To, co w zielonym gąszczu tropikalnych gałęzi było zjednoczone: swoboda poruszania się oraz ochrona przed atakiem, na powierzchni ziemi rozpadło się na przeciwieństwo pomiędzy otwartą przestrzenią, zapewniającą możliwość ucieczki, lecz nie dającą żadnej osłony oraz przegrodą (np. ścianami pieczary) — osłaniającą, lecz utrudniającą poruszanie się. Wewnętrzna sprzeczność sytuacji istoty pozabawionej naturalnego schronienia uruchomiła proces ponownego zjednoczenia — tym razem na wyższym poziomie, w postaci mieszkań ludzkich — rozdzielonych uprzednio przeciwieństw. Prześledźmy ten proces rozpoczynając od:

1. Przestrzeni otwartej oraz jej negacji;
2. Przestrzeni przegrodzonej; następujące kolejno po sobie złączenia
3. Otwór w przegrodzie;
4. Otwór zamykany na stałe — np. poprzez zamurowanie lub zabicie deskami;
5. Drzwi (okna¹⁷) niezamykane;
6. Drzwi barykadowane;
7. Drzwi posiadające zamek, zbliżają się asymptotycznie ku dialektycznej jedności.

Jak pokazuje to poniższy schemat (punktami oznaczyliśmy poszczególne stany):

¹⁶ Podana przez nas ilustracja stanowi przykład nieco abstrakcyjny, który jednak może łatwo znaleźć konkretyzację w historii budownictwa. Przykładem standardowym jest w tym przypadku historia ludzkości: przejście od stanu wspólnoty pierwotnej poprzez pełne sprzeczności rozdzielenie społeczeństw na przeciwstawne klasy społeczne do ponownego zjednoczenia w ustroju bezklasowym.

¹⁷ W tym momencie następuje zróżnicowanie funkcji spełnianych dotąd jednocześnie: otwór w murze staje się z jednej strony przejściem — a później drzwiami, zaś z drugiej strony szczeliną do patrzenia, przekształconą w przyszłości w okno.

pełną jedność osiąga się w procesie nieskończonym¹⁸.

6.

PRAWO DIALEKTYCZNEJ JEDNOŚCI ŚWIATA

Dotychczasowe nasze rozważania pozwalają mówić o dialektycznej jedności świata: o jego jedności genetycznej (diachronicznej) oraz o jego jedności logicznej (synchronicznej). Ów, jak dawniej mówiono, wszechzwiązek zjawisk, polegałby na tym, że:

1. Świat jest dialektyczną jednością swoich elementów.
2. Przyszłość świata jest następstwem i kontynuacją jego przeszłości.
3. To, co współistnieje, jest powiązane logicznie: własności przedmiotów są logicznie zależne¹⁹.

Do tej pory opisywaliśmy jedynie powiązania diachroniczne, pokazując w jaki sposób każdy aktualny stan świata stanowi rozwinięcie jego wcześniejszych postaci. Przedstawiona przez nas w ten sposób genetyczna jedność świata pociąga za sobą jego jedność logiczną. Jeśli to, co istnieje jednocześnie, wywodzi się ze wspólnego źródła, to posiada ono nie tylko własności podobne, lecz także własności współzależne. Tak scharakteryzowana jedność logiczna świata²⁰: współzależność własności zewnętrznie często ze sobą nie związanych, ogranicza swobodę przekształcania świata.

¹⁸ Każdy z wymienionych stanów poprzedzony był szeregiem wcześniejszych drobnych przemian. Tak np. drzwi najpierw były drzwiami jednorazowego użytku, zestawianymi *ad hoc* z przypadkowo napotkanego drewna i dopiero w procesie stopniowego udoskonalania przekształciły się w drzwi stałe. Większość etapów tego rozwoju — jak np. głąz do barykadowania drzwi — zanikały jako zapośredniczenie.

¹⁹ Formuła nasza nie jest dokładna, nie rozstrzygamy bowiem, czy wszystkie własności są współzależne ze wszystkimi innymi, czy tylko niektóre z niektórymi. Na pewno logicznie skorelowane są niektóre własności z niektórymi, i na pewno nie ma własności logicznie izolowanych. Jak szeroki jest zakres logicznej zależności możemy się dowiedzieć jedynie z dalszego rozwoju nauki.

²⁰ Pojęcie zależności logicznej z konieczności określamy jedynie opisowo. Jego ścisła charakterystyka, wymagająca wyprowadzenia m. in. pojęcia bazy logicznej, przekracza zakres naszego omówienia.

Modyfikując jakąkolwiek własność musimy przekształcić wszystkie cechy logicznie z nią skorelowane²¹.

Opis dialektycznej jedności świata kończy naszą prezentację dialektycznego rozumienia rzeczywistości²². Wizja świata, jaką ukazaliśmy, odbiega od doświadczenia codziennego. Z kosmicznego punktu widzenia rzeczywistość okazuje się jednym wielkim procesem — okazuje się rozwijającą się całością logiczną: zbiorem rozwijających się obiektów, których cechy są logicznie powiązane.

II. SPÓR O DIALEKTYCZNE ROZUMIENIE ŚWIATA

Dialektyczne rozumienie rzeczywistości — jak wszystko inne na tym świecie — stanowi produkt wielowiekowego rozwoju. W tym procesie pojawiły się — początkowo jako punkt wyjścia, później jako etapy rozwoju idei dialektyki, ewentualnie jako opozycja względem niej — różnorodne stanowiska adialektyczne²³. Dokładne omówienie tego procesu przekracza ramy naszego opracowania. Przedstawiamy jedynie sprawy najistotniejsze.

1. HISTORIA DIALEKTYKI

Dialektyczne rozumienia świata powstało w wyniku złączenia dwu idei: koncepcji sprzeczności jako siły napędowej ruchu oraz przekonania o powszechnej zmienności. Obydwa wymienione poglądy można odnaleźć już we wczesnej starożytności w myśli Heraklita (VI—V w. p. n. e.). Później rozwijały się one niezależnie od siebie. Stanowisko, zgodnie z którym przemiany w świecie dokonują się za sprawą wewnętrznych sprzeczności, wywodzi się z tzw. dialektycznej metody dyskusowania: sposobu

²¹ Niestrudzonym popularyzatorem idei dialektycznej jedności świata jest H. von Dittfurth. Dittfurth nie posługuje się dialektyczną terminologią i w ogóle nie pisze o dialektyce, jednak w swych książkach (zobacz np. *Dzieci wszechświata*, *Na początku był wodór*, *Duch nie spadł z nieba*) pokazuje, jak synchroniczna jedność świata jest konsekwencją jego jedności diachronicznej.

²² Przedstawiając dialektyczny obraz świata pominęliśmy dwie istotne kwestie: sprawę powszechnej względności, mianowicie pytanie, na ile to, co istnieje, posiada swe własności dzięki sobie, a nie dzięki odniesieniu — i w odniesieniu — do innych przedmiotów, oraz sprawę kategorii dialektycznych, zagadnienie istnienia cech wspólnych dla wszystkich obiektów. Własnościami tego rodzaju miałyby być cechy o charakterze formalnym — np. ilość i jakość lub treść i forma. Rozstrzygnięcie obydwu tych kwestii wprowadziłoby nas zbyt daleko w spór o zakres pierwiastka subiektywnego w poznaniu ludzkim.

²³ Ujęcia te określone są w terminologii dialektycznej słowem „metafizyka”. Nie należy, rzecz jasna, mylić tego użycia terminu *metafizyka* z innymi jego zastosowaniami.

dochodzenia do prawdy poprzez ścieranie się przeciwstawnych poglądów, uprawianej przez filozofów greckich epoki Platona. Pomysł Greków zmodyfikował I. Kant (1724—1804). Według niego sprzeczności są wewnętrzną cechą pojęć. Kolejnego kroku dokonał G. H e g e l (1770—1831), który twierdził, że sprzeczności istnieją w świecie obiektywnie i że to właśnie one poruszają rzeczywistość.

Przekonanie o powszechnej zmienności odnajdujemy w starożytności w filozofii stoików (III w. p. n. e. i później), występujących z cykliczną koncepcją losów świata, oraz w poglądach św. Augustyna (354—430), który uważał, że dzieje świata są lineranym ciągiem epok prowadzącym ku z góry ustalonemu celowi świata. Koncepcję linearną rozwijali w czasach nowożytnych myśliciele Oświecenia. G. H e g e l połączył ją z ujęciem cyklicznym, wypracowując dialektyczną, linearno-cykliczną ideę rozwoju.

H e g e l ponownie połączył idee, które w nierozwiniętej postaci pojawiły się u H e r a k l i t a. Sformułował także niektóre prawa dialektyki. H e g e l rozumiał dialektykę jako opis rozwoju idealnej osnowy świata — *absolutu*, oraz jej duchowych uzewnętrznień. Myśl marksistowska rozwinęła filozofię Hegla, usuwając z niej idealizm oraz element spekulacji. Marksizm przekształcił idealistyczną dialektykę Hegla w materialistyczny system opisujący realny świat.

2. NIEDIALEKTYCZNE ROZUMIENIE ŚWIATA

Omawiając stanowiska adialektyczne pominiemy wszystkie te ujęcia, według których świat lub poszczególne jego obszary (np. historia) stanowią nieuporządkowany chaos zdarzeń oraz wszystkie te przekonania, zgodnie z którymi wszelkie zmiany są czymś zewnętrznym i nieistotnym, czymś, co nie przekształca niczego w charakterze rzeczywistości. Pominiemy także koncepcje teleologiczne. Wszystkie tego rodzaju niedialektyczne poglądy trudno pogodzić z nauką.

Ujęciem konkurującym w naszych czasach z dialektyką jest mechanistyczna koncepcja świata. Stanowi ona modyfikację stoickiego rozumienia losów świata, zgodnie z którym historia byłaby zbiorem cykli. Każdy cykl składałby się z kilku faz powtarzających się regularnie.

Mechanistyczny obraz świata propagują zwolennicy filozofii pozytywistycznej. Według tego niekonsekwentnego materializmu świat miałby być doskonale funkcjonującym mechanizmem, napędzanym — dzięki bezwładności i bierności materii — według odwiecznych praw. Świat znajdowałby się w ten sposób w nieustannym ruchu, choć jednocześnie nie zdarzałoby się w nim nic nowego. Nie byłoby w szczególności przechodzenia zmian ilościowych w jakościowe — z braku zmian jakościowych.

W takim świecie — jak w cyferblacie zegarka z datą — nowy byłby jedynie numer kolejnego cyklu.

III. METODA DIALEKTYCZNA

Metoda dialektyczna jest sposobem poznania oraz przekształcania świata. Jest ona metodą adekwatną, uwzględnia bowiem zarówno dialektyczny charakter przekształcanej (badanej) rzeczywistości, jak i dialektyczne własności samego działania (poznania).

Rozpatrzmy poznawcze zalecenia metody dialektycznej. I tak, badacz powinien pamiętać o tym, że przedmiot rozważań rozwija się: że przyjmował różne kształty i stanowi kontynuację obiektów istniejących wcześniej; powinien wykryć przeciwieństwa konstytuujące badaną rzecz i pokazać, jak przeciwdziałanie tych przeciwieństw tworzy jej historię; powinien mieć na uwadze, że analizowany obiekt przechodzi okresy rozwoju ilościowego, kończące się za każdym razem przemianą jakościową; powinien poznać związki pomiędzy kolejnymi stanami przedmiotu i jego powiązania z otoczeniem. Historia przedmiotu powinna ujawnić badającemu naturę poznawczego obiektu i wskazać kierunki dalszego jego rozwoju. Badacz powinien pamiętać też o tym, że prawa dialektyki obowiązują także jego działalność: że w teoriach jego poprzedników zostały zawarte rozumne idee, że konkurencyjne ujęcia nie zawsze są jedynie pomyłką, że w tym, co przeszłe, i w tym, co konkurencyjne, należy wychwycić racjonalną treść.

Podobne zalecenia metoda dialektyczna odnosi do działalności praktycznej. Nie będziemy ich powtarzać. Poprzez analogię do zaleceń poznawczych można je bezpośrednio wyprowadzić z praw dialektyki. Pokażemy niektóre inne dalsze konsekwencje, ograniczające, niestety, możliwości działania. Przypuśćmy, że dążymy do pewnego celu. Pierwsze prawo dialektyki poucza nas, że również wtedy, gdy nie podejmiemy żadnych starań, świat będzie się zmieniał — niekoniecznie po naszej myśli. Jeżeli jednak postanowiliśmy działać, musimy zawsze pamiętać o czterech podstawowych sprawach, mianowicie o tym, że:

- każde, skuteczne nawet działanie wywołuje reakcję rzeczywistości i uruchamia siły działaniu temu przeciwdziałające;
- po każdej zmianie jakościowej następuje krótsza lub dłuższa faza wzrostu ilościowego; przed jej zakończeniem nie uda się nam spowodować kolejnego skoku jakościowego;
- żadna zmiana nie usunie nigdy całkowicie przeszłości;
- zmieniając trwale cokolwiek w świecie zmieniamy nie tylko to,

co było naszym zamierzeniem, lecz wywołujemy skutki, nad którymi możemy nie zapanować.

PRZYKŁADOWE PYTANIA

PYTANIA DOTYCZĄCE WSZYSTKICH PRAW DIALEKTYKI

— Poszukaj przykładów potwierdzających poszczególne prawa dialektyki.

— Poszukaj przykładów przeczących prawom dialektyki; przedyskutuj wyniki swoich poszukiwań i wskaż ich słabe punkty.

— Zinterpretuj w kategoriach dialektyki rozwój: a) słońca, b) gatunku *Homo Sapiens*, c) drzewa jabłoni, d) idei istoty nadprzyrodzonej, e) klasy robotniczej.

PYTANIA DOTYCZĄCE POSZCZEGÓLNYCH PRAW DIALEKTYKI

— Poszukaj sprzeczności warunkujących rozwój: a) okrętów wojennych, b) pojazdu, c) wybranego gatunku zwierzęcego, d) pieniądza. Pokaż, w jakich momentach — i w jaki sposób — dochodziło do zjednoczenia poszczególnych sprzeczności.

— Pokaż przechodzenie zmian ilościowych w jakościowe na przykładzie: a) zmiany stanu skupienia wody, b) rozwiązywania zadania matematycznego, c) opanowywania wybranej umiejętności.

— Czym różni się negacja dialektyczna od negacji logicznej? Czym odróżnia się suma dialektyczna od sumy logicznej, teoriomnogościowej oraz arytmetycznej?

— Poszukaj elementów zapośredniczających poszczególne etapy rozwoju: a) ludzkości, b) życia ludzkiego, c) rośliny, d) wynalazku druku.

— Zrekonstruuj proces dialektycznej oscylacji prowadzący do powstania: a) okna, b) ubrania, c) szkoły. Jak — w świetle dotychczasowego rozwoju — rysuje się dalsza przyszłość wymienionych obiektów?

— Jak w historii techniki doszło do zjednoczenia: a) walorów zdrowotnych surowego jedzenia i możliwości spożywania go, b) osłony przed wrogiem i możliwości walki?

— Po czym poznaje się własności logicznie niezależne?

— Czy: a) ciężkość i bezwładność, b) bezwładność i posiadanie ładunku elektrycznego, c) objętość ciała i jego ciężar, d) kolor nieba i kolor liści, są logicznie zależne?

— Czy rozwój nauki współczesnej potwierdza tezę o dialektycznej jedności świata?

— Co wynika z faktu istnienia oddzielnych teorii — a nawet odrębnych nauk — dla idei logicznej jedności świata?

PYTANIA DOTYCZĄCE POZOSTAŁYCH ZAGADNIĘŃ

— W czym upatrywać przesłanek pojawienia się a) stoickiej koncepcji biegu dziejów, b) linearnej koncepcji historii św. Augustyna?

— Ilustracją koncepcji cyklicznej jest koło, ilustracją koncepcji linearnej jest linia prosta. Jaka krzywa stanowi ilustrację koncepcji linearno-cyklicznej?

— Mechanistyczna koncepcja świata stanowi opozycję wobec dialektyki. Wskaż mechanistyczne odpowiedniki poszczególnych praw dialektyki.

— Czym objaśniłbyś popularność ujęcia mechanistycznego?

— W tekście poznałeś poznawcze zalecenia metody dialektycznej. Sformułuj analogiczne zalecenia dla działalności praktycznej.

— Czy w świetle praw dialektyki należy dążyć do pogłębiania sprzeczności?